

Kirsten Marie Raahauge

Ved vejen – i komplekset

Om det globale, det lokale
og det materielle

Under et antropologisk feltarbejde i to danske boligkvarterer med fokus på materialitet, spatialitet og virtualitet blev et andet tema uomgængeligt: naboer. De to kvarterer befinder sig i to forskellige danske provinsbyer, hvor de omtales som velhaverkvarterer. Inden for de sidste ti år er beboerne blevet stadigt mere sociale, naboer er blevet til venner og naboskab til fællesskab; i nogle sammenhænge kan kvartererne betragtes som usynligt gatede communities. Samtidig er der sket væsentlige ændringer, hvad angår materialitet. Åbenhed og transparens er blevet en vigtig kvalitet ved husene: der er tendens til større vinduer, færre vægge og større rum, som er både poly-funktionelle og poly-sociale. Desuden har virtuelle strømme en stor betydning i hverdagen, gennem computer, tv og telefon. Artiklen undersøger relationer mellem materialitet og sociale relationer og argumenterer for, at de to er forbundne. Desuden diskuterer artiklen, hvorvidt tendensen til usynligt gatede communities er en følge af globale strømme eller et bolværk imod dem og konkluderer, at fænomenet er et resultat af begge processer.

Søgeord: Bolig, antropologi, materialitet, virtualitet, rum, fællesskab.

Der er noget socialt undervejs i danske boligkvarterer. I al fald i de to, der her skal beskrives. Her er naboerne også hinandens venner, og beboerne lægger vægt på disse fællesskaber. At både den vej og det kompleks, der er tale om, har ry for at være velhaverkvarterer, og at de er attråværdige på grund af deres gunstige placering ved vand og nær bymidte, er ikke nær så relevant. Denne undersøgelse af beboernes opfattelse af det omgivende rum og dets genstande peger altså hen imod intensivering af nabovenskaber, og det vil blive overvejet, hvorledes disse rumlige-materielle og sociokulturelle forhold indvirker på hinanden. Undersøgelsens ærinde er desuden at belyse, hvordan globale strømme lokaliseres netop i det konkrete, idet huset virker som transformator af det globale til det lokale. Denne lokalisering viser sig i casen gennem relativt nye etableringer af nære relationer til naboer. Disse temaer vil blive behandlet, som det kommer til udtryk i to specifikke fysiske kontekster: en vej og et kompleks.¹

Naboer løber ud og ind hos hinanden, låner sukker og æg, mødes på fælles grund og ses i privaten; af tilfældige naboskaber opstår venskaber og fællesskaber.² "Fællesskab" bruges her som betegnelse for den form, de sociale relationer tager, der forekommer i mine empiriske cases, nemlig nære sociale relationer, som jeg undervejs også kalder "venskab", "socialt naboskab" og "nære nabolag". Disse fællesskaber omtales som uforpligtende, mens de i praksis er tvetydige: de fleste føler en personlig forpligtelse over for den generaliserede figur "fællesskabet", og fordi det virker så godt (i Sønderborg) eller fordi der er mange, der er interesserede i at etablere det (i Frederikssund), må man yde sit, er rationalet. Det gør beboerne gerne, eftersom de enkelte individer, der udgør "fællesskabet", også er hinandens personlige venner. Overordnet fortæller beboerne, at der af et formelt, ydre fællesskab af naboer er opstået et uformelt venskab ved vejen i Sønderborg, mens mange beboere i Frederikssund-komplekset pointerer, at de er i færd med at etablere et nært fællesskab af naboersom-også-er-venner. Under feltarbejder i Sønderborg og Frederikssund i 2006 i to ret forskellige boligkvarterer var det tydeligt, at disse processer foregik samtidig med forskydninger i andre registre, nemlig de materielle og rumlige omgivelser. Ting, boliger og virtuelle strømme vil blive anvendt til at forstå, hvad der foregår i de sociale nabolag. Denne rumlige og materielle perspektivering af felten er en videreudvikling af tidligere undersøgelser, der alle har omhandlet netop forholdet mellem det sociokulturelle og det rumlige-materielle. Intentionen er at undersøge, hvorledes dette forhold tager sig ud i netop denne lokale kontekst; især fokuserer jeg på de konkrete måder, globalisering og lokalisering indvirker på hinanden.³ Med udgangspunkt i materialitet interesserer jeg mig for, hvilke ting, der er vigtige i hjemmet, hvor de repræsentative og hvor de private og intime områder i boligen befinder sig,⁴ hvilke rum og ting der bliver brugt til hvad, og hvilke, der bliver brugt mest, hvorledes rummene fordeler sig, hvilke ting, de indeholder, og hvilke betydningstilskrivninger, de investeres med, ligesom vigtige enkeltgenstandes historie, brug

og betydning er blevet uddybet, idet de danner indgang til boligen. Gennem kortere feltarbejder,⁵ deltagerobservation og etnografiske interviews⁶ har jeg søgt at få indblik i disse problemstillinger.

Sønderborg og Frederikssund

Ved vejen ligger 12 parcelhuse. Boligkvarteret er fra omkring 1960, alle husene er store og i et plan. Vejen ligger nær havet i et af de bedre kvarterer i Sønderborg, i folkemunde "guldkysten" eller "havregrødkvarteret", fortæller beboerne. Skønt meget lidt befærdet er vejen bred. Nordsiden har hække, det har sydsiden ikke, nordsiden har fritliggende huse, flere af sydsidens huse er med tiden bygget sammen af carporte og andre tilbygninger. Høje birketræer præger området og de fleste haver er anlagt med store baghaver og små forhaver. På sydsiden har de fleste et åbent, flisebelagt forstykke mellem hus og fortov, der følger en amerikansk havemodell. På den stille vej kender alle hinanden, de fleste kender hinanden godt. Nær ved er der en mindre købmand, lidt længere væk flere butikker. Centrum er et par kilometer derfra.

I komplekset er der 53 lejligheder og 5 rækkehuse. Boligerne stod færdig i 2001; de kan findes på Internettet. Lejligheder som rækkehuse er rummelige og praktiske, flere af lejlighederne er i to plan, rækkehusene er i tre plan. Mange har havudsigt, for komplekset ligger på de gamle havnearealer i et attraktivt og centralt kvarter i Frederikssund. Komplekset består af to bygninger; rækkehusene er bygget sammen i en mindre, rektangulær bygning, lejlighederne i en større, slynget bygning, der snor sig gennem området, hvorved der opstår en fornemmelse af på den ene side et samlet kompleks af gårdrum og boliger, på den anden side plads. Bygningen er gennembrudt af en port, som man går igennem for at komme ud til havnekajen og hen til den Føtex, der er bygget ind i komplekset som afgrænsning mod det gamle centrum. Der er parkeringspladser langs det bilfri område. Kun beboere og mennesker med ærinde hos dem, kommer her. Langs kompleksets yderside, ved vand, kaj og ny kanal, går og løber mange mennesker forbi, mens beboerne følger med fra altaner og vinduer. I gårdrummets rolige område hilser de fleste på hinanden. Nogle kender hinanden godt, mange gør et stykke arbejde for at komme til det.

Ved vejen i Sønderborg er de fleste beboere i 40'erne og 50'erne, dog bor der

stadig nogle få af de oprindelige beboere. De er i 80'erne. Generationsskiftet har betydet etablering af fællesskab og venskaber naboerne imellem. I Frederikssund er rækkehusbeboerne børnefamilier i 30'erne og 40'erne, i lejlighederne er hovedparten i 60'erne. Her er en vilje til fællesskab naboerne imellem. Der er flere strategier til at lære mennesker i nærmiljøet at kende, fx gennem klubber og foreninger i området.

Denne bevægelse virker som en usynlig eller sociokulturel snarere end fysisk gated community, idet den inkluderende bevægelse mod fællesskaber samtidig er en ekskluderende bevægelse, der afgrænser dette fællesskab fra sin omgivelse. Gated community er et ret nyt fænomen, som der ikke har været forsket meget i (Low 2003), men som ser ud til at spille en stadigt større rolle globalt. Gated community er boligområder adskilt fra omverdenen af en mur med en port, ofte med vagt og videoovervågning. De to fællesskabsorienterede kvarterers usynlige afgrænsning udadtil er en følge af en åbning indadtil. På nogle måder flyder hjemmet ud i kvarteret – eller er det kvarteret, der flyder ind i boligen?

I felten

“Så, nu er vasen blevet stillet op!”, udbrød en af beboerne på den sønderborgenske vej, og pegede ud ad vinduet. På det havebord, der havde stået ude på naboens forstykke de dage, jeg havde boet der, stod der nu en stor brun vase. Det var ikke det første af mine interviews, så jeg var ikke overrasket: Den vase er vigtig. Samme mand stiller den frem hvert forår og fjerner den i efteråret. Når den kommer frem, stiller en kvinde fra et naboehus blomster i den, og Café 5 er åbnet på det fliseanlagte stykke foran et af sydsidens midterste huse. Om husets beboere er hjemme eller ej, er det herefter almindeligt at sætte sig med en kop kaffe, et glas vin eller en øl. Ved femtiden kommer flere af vejens beboere gerne forbi. Når man kører ind i sin indkørsel, kan de se én fra caféen, og vice versa. Somme tider bliver der hentet pizza og børnene leger, mens de voksne snakker.

Fra lejlighedens vinduer fik jeg først udpeget havudsigten, derefter parkeringspladser, opmagasineringsskure og grillplads. Beboeren var egentlig ikke flyttet hertil for at få selskab, men da han flyttede ind i maj året før, sad nogle beboere og grillede, og de inviterede ham med. Denne uforpligtende selskabelighed havde slået ham som attråværdig, skønt han ikke havde overvejet denne mulighed, før han flyttede dertil, og heller ikke opsøgte den nu. Beboerne kommer til generalforsamlinger og møder, arrangeret i kompleksets regi og opsøger klubber og foreninger i Frederikssund, fx Ældreklubben. Også sejlads, golf, jogging og svømning bringer naboer sammen, da næsten alle dyrker sport. Med klubber, motion og beboerforening benytter frederikssunderne sig af veje til det sociale, der er organiseret på forhånd. I Sønderborg betyder vasen, at sæsonen for udendørs vejsammenkomster begynder. I de to kvarterer udfolder naboskabet sig således på forskellig måde. De nyttilflyttede frederikssun-

dere er aktive på flere måder, der peger både ud af komplekset (ud på byens klubber og naturens rekreative muligheder) og hjem igen (på de aktive naboer). I Sønderborg kender mange hinanden mere eller mindre flygtigt, før de flytter ind, gennem byens liv, arbejde, familie, vennekredse, og fordi nogle af dem har været børn i kvarteret. Begge steder fandt beboerne et fællesskab, som de derefter var med til at udfolde, og som blev den vigtigste grund til at bo der.

Der bor langt færre langs vejen end i komplekset. Det giver større overskuelighed, også fordi vejen samler, mens den slyngede bygning har en mere diffus og visuelt uoverskuelig spatial form.

I begge kvarterer er der en klar grænse mellem inden for og uden for kvarteret. Om man befinder på kompleksets område, kan ses af belægningen, bygningernes arkitektur og mokkafarvede sten og de øvrige materialer. Vejen med dens mange birketræer, ens byggestil og korte udstrækning er ligeledes defineret og afgrænset. Disse små markeringer virker som grænser til omverdenen. Filosoffen Hans Fink argumenterer for, at der findes to typer grænser: grænser, der gør sig gældende og grænser, der gøres gældende, med andre ord: grænser, der definerer, hvad der faktisk er muligt, og grænser, der definerer, hvad der bør være tilfældet (Fink 1992): "Det er virkeligheden, der bestemmer, hvor grænser af første type går, mens det er mennesker, der bestemmer, hvor grænser af anden type skal gå" (ibid.:27). Komplekset i Frederikssund er bygget, så det markerer grænser af første type, her er der kun én grænse at bemærke, nemlig den mellem nyt byggeri og resten, og det er tydeligt, hvor grænsen går. I Sønderborg er der tale om grænser af den anden type, for her er der ikke én, men mange grænsemarkeringer, og vejen afgrænses, fordi forskelle tillægges grænseværdi af de mennesker, der bruger området. Også det oplagte tvivls punkt, hjørnegrundene, er underlagt denne type afgrænsning: det er den kollektive fortolkning af betydningen af hvilken vej, hoveddøren vender, der bestemmer, om hjørnegrundene er indenfor eller udenfor.

Tingene

I disse år er mange teorier om hverdagsliv i Vesten rettet mod at udpege forandring. Informationssamfund, globalisering, individualisering, oplevelsesfeticering og teknologisering er nogle af de træk, der bliver udpeget som forandrende eller resultat af forandringer. Denne rettet mod det epokalt nye har meget for sig, men har også betydet, at den kontinuitet, som danner baggrund for forandringerne, overses. Før feltarbejdet overvejede jeg, om ikke netop det materielle, tingene, boligerne, rummene afspejlede træge sider af det sociale. Fx lod arvestykker, souvenirs eller dyre indkøb sig vel ikke bare flytte ud, smide bort eller destruere; foruden en pekuniær værdi repræsenterer de en merværdi af sociokulturel art⁷ og kunne tænkes at angå træge betydninger: arvegods henviser til slægten som bærende for individet, souvenirs og andre memorabilia fra det levede liv til familien som central i det globaliserede liv,

og huset virker som stabilisator (jf Lévi-Strauss 1983; Carsten & Hugh-Jones 1995) i en fluktuerende informationstid.⁸ Hypotesen var, at det materielle må være en træg container for det sociale – netop pga. materialiteten.

“Nej, bevar os vel! Vi har smidt alt det gamle bras ud,” sagde manden fra Frederikssund, og konen nikkede bekræftende:

Min Far købte alt i to, nej tre eksemplarer, juleplatter, jubilæumsplatter, pokaler, for at han og hans to børn kunne få et eksemplar hver. Det var ikke til at holde ud. Få det ud! Jeg har kun gemt et par ting fra Den kongelige Porcelænsfabrik. De er for dyre til at smide ud.

Den ca. 60 årige mand hentede en enorm, guldindvirket, billedbesmykket porcelænspokal fra et overskab i køkkenet, mens han forklarede, at den vel var sine 16.000 kr. værd. Generelt var det normen at smide væk, skifte ud, kassere, købe nyt. En mand, der lige var fyldt 80, forklarede, at han og hans kone kun havde ting, de selv havde købt, ingen arvestykker fra parrets forældre. De ville ikke have noget, da forældrene døde:

Mine børn ville heller ikke have noget. Jo, min datter boede sammen med nogle venner i stuehuset til et stort nedlagt landbrug her ud for Frederikssund. Det var en stor gård, og hun havde meget plads, så hun manglede altså nogle møbler. Det var den praktiske side af sagen, der betød noget. Hun tog ikke den gamle sofa, fordi den var fra hendes bedsteforældre,

forklarede manden. “Hvad der betyder noget for os, det er dette her”, udbrød han lidt senere i samtalen og trak en plakat op af en krukke, der stod på stuegulvet, et A1-forstørret S/H-fotografi af parrets børn som teenagere i 1970'erne, smilende og søde: “Det er kærlighed”.

“Det ryger ud, ud! Hvorfor gemme på alt det gamle tingeltangel, man ikke bruger?”, spurgte den sønderborgensiske kvinde i 50'erne. Hvad ikke bruges, smides ud.⁹ De mange ting i hjemmene er ikke omgærdet af sentimentalitet. En bamse, der minder om børnebørnene, og som de leger med og har sagt sjove ting om; et skab fra forældrenes hjem eller en plakat fra en kunstner i ét hjem; et par malerier arvet af Far, men kun fordi sønnen godt kan lide dem, i et andet hjem; der findes kun få og udvalgte ting, mens der er mange historier om deres udvælgelse. Mange af tingene lader sig udskifte trods affektionsværdien. Det er vennerne og livet her og nu, der har betydning, og de fleste ting er containere for betydninger, der angår det levede liv, her-og-nu, ikke slægt, aner eller gamle dage.

Boligen

“Mågen!”, udbød manden fra Frederikssund, og konen og jeg kiggede nysgerigt hen over kaffebordet. Jeg havde med spørgeguiden spurgt, hvilket dyr denne bolig mindede om, om noget overhovedet.

Det er mågen! For når jeg kigger ud ad vinduet, er der altid måger. De flyver på himlen og de er der, fordi havet er i nærheden, så alt det lys og himmel og hav, der kommer ind i stuen ad vinduet her, det kan alt sammen findes i mågen.

Hans kone var enig. Rummet, vi sidder i, fylder hele overetagen, stuedelen har loft til kip. Det lange vindue går fra gulv til loft og ender i loftets øverste punkt ca. fire meter over vore hoveder. Det er midt på dagen og faktisk er der ret varmt i stuen denne forårsdag, for kaffebordet er placeret skråt under vinduet, og solen skinner ned på vore hoveder, så vi sidder og sveder lidt. Der er ingen irritation over den varme, skarpe sol og de rødmossede kinder; parret synes, at vinduet er lejlighedens bedste attraktion. En del af det store glasparti er en dør, der fører ud på altanen, hvor der står stole, bord og blomster i pletter. Havestolene, viser det sig senere, er noget af et problem, for når de bliver båret ind for natten, er der ikke noget sted at opmagasinere dem. Det er besværligt hver aften at løfte dem gennem lemmen op på loftet over køkkenet – over køkkendelen af rummet er der opmagasineringsloft, ikke loft til kip – for hver morgen at løfte dem ned igen. Når de står i køkkenhjørnet, roder og fylder de.

Underetagen er opdelt i en lille entre, badeværelse, computer- og syrum, soveværelse og gæsteværelse, hvor barnebarnet leger og ser fjernsyn. Desuden er det et rum for ting, der er “matter out of place” (jf Douglas 1966).¹⁰ De fire rum virker som en slags skabe til hver sin type ting. Det er ovenpå, de lever, fortæller parret, den mørkere underetage er til det praktiske. Ovenpå er der udsigt, lys og luft: alt det, der gjorde, at de flyttede til lejligheden. Denne rumfordeling er flere af lejlighederne variationer over, og beboernes brug af og holdninger til deres bolig er ret ens: lyset, luften, udsigten, de store vinduespartier og altanen er vigtigt. Udelivet om sommeren og vinterens tid foran computer og tv og med fotografier og syning betyder, at mens de altid lever i stue-køkken-rummet, bruges underetagen mest om vinteren.

“Herinde opholder vi os utroligt meget,” siger manden fra Sønderborg, da vi når køkkenet på vores husvandring. Det ser nyt ud med skinnende gulvklinker, hvidmalede vægge og nye køkkenelementer. Parret bygger en del om og flytter om på møblerne, ligesom antikke møbler bliver købt og solgt med jævne mellemrum. Køkkenet blev ombygget til et rum i hele husets bredde for få år siden; her opholder de sig mest, og om vinteren holder de middagselskaberne her. Bliver selskaberne til fester, danser de på klinkegulvet. Om sommeren kan terrassen også bruges til selskabelighed, ligesom de tit sidder

her, når de er alene. Huset er U-formet, og terrassen ligger mellem de tre længer med udsigt ud over baghaven. Terrassen er lavet om til vinterstue med tag, elektrisk lys og varme. Den centrale stue med tre forskellige siddearrangementer, antikke som moderne møbler, reoler, tv og panoramarude er stor og ubrugt. De små kamre i husets ene fløj har været børneværelser og står også tomme, bortset fra mandens kontor. Det ombyggede soveværelse i husets anden fløj ligger med badeværelset som forlængelse, her er der planer om yderligere ombygninger. Bortset fra fordelingsgangen og de små kamre i den ene fløj er de fleste rum store som resultat af renoveringer, hvor flere vægge er revet ned. Der er mange og store vinduer i huset. Det største af dem, panoramaruden i den centrale stue, giver udsigt til baghaven, gennem den transparente vinterstue.

I de fleste af husene ved vejen er køkkenerne blevet store og vigtige rum, hvor al slags samvær foregår. Flere steder er der ikke væg mellem køkken, dagligstue og spisestue. Det er resultatet af ombygninger foretaget inden for de sidste år. Vægge rives ned, store rum etableres og terrasser udbygges og gøres mere komfortable. Da vejens første generation af beboere boede her, var køkkenerne typisk små og kun til madlavning. Børnene kunne sidde i spisekrogen og lave lektier, mens maden blev lavet, men gæster kom ikke herud. Når der var gæster, fortalte en førstegenerationsbeboer, kunne manden konversere gæsterne ved bordet, mens konen uforstyrret rettede an i køkkenet. I det hus er der stadig separate rum: køkken med spisekrog, dagligstue, tv-stue og spisestue. Lys og store sammenhængende poly-sociale rum, store terrasser, og store vinduespartier er imidlertid blevet populært. Hvor omgivelserne søges inddraget i boligen gennem vinduer, havestuer og terrasser, mindskes pladsen for skabe og opmagasinering. Flere af beboerne kunne dog fremvise et "kulderum", der fungerede som fadebur, opmagasineringsrum for løg, knolde og lignende.

Større poly-funktionelle rum, især det amerikanske køkken, er populært i begge kvarterer, det er mindre kamre og værelser, vægge og døre ikke. Panoramaruder er velsete, ikke små vinduer og vægge uden vinduer. Skabe er der få af, til gengæld er der uderum som altaner og terrasser, ofte med varme og lys installeret og markise eller tag.

Virtuelle strømme

Mens rummene bliver større, væggene forsvinder, skabene bliver færre og tingene lader sig udskifte, vokser de virtuelle rum gennem telefon, tv og computer. De er nemme at slukke, og de understøtter desuden den transparente æstetik. Disse virtuelle strømme har betydning for dagligdagen såvel inde i huset som ude i kvarteret. Udelivet om sommeren, der veksler med indelivet om vinteren, er også en vekslen mellem fysisk rum og virtuelt rum. Om sommeren mødes man ved cafeen, ved grill-pladsen eller under motionsturene, det gør man ikke om vinteren, da spiller tv, Internet og telefon en stor rolle, og det er ikke kun naboen, der skrives til og tales med.

Internet og computer bruges af pensionister til kontakt med bekendte, arkivering af fotografier og orientering om specifikke emner, af børnene til computerspil. Desuden bruges de virtuelle medier som arbejdsværktøj; klienter, patienter, kunder og kolleger kontaktes, aftalebøger fyldes og ændres nemt, og man behøver ikke at køre hele vejen til Tyskland, hver gang der er aftaler, der skal træffes. En mand fra Sønderborg var rutinemæssigt i færd med at lave backup af alle sine data, da jeg kom på besøg, og ægteparret i nabohuset mailede med deres arkitekt om forslag til nye køkken-alrum. I mit feltmateriale er der ikke tilstrækkeligt med informationer om det virtuelle taget i betragtning, hvor vigtigt det er i hverdagen som koblingspunkt mellem på den ene side det lokale og det globale, og på den anden det materielle-rumlige og det sociokulturelle. En kilde til information er dog de virtuelle apparaters centrale placering i hjemmene, og den viser deres væsentlighed, fx:

Her er mit kontor. Se! Jeg har stillet kontorbordet og fjernsynet sådan, at jeg kan sidde her og se både min computerskærm og fjernsynsskærmen samtidig. Det er den afstand i lejligheden, der er længst, diagonalen mellem kontor og tv-hjørne, men det fungerer fint.

Under fremvisning af sin lejlighed fortæller manden fra Frederikssund, at sommeren er til udendørs aktiviteter, før i tiden var det båden, men den har han lige solgt, nu spiller han golf. Vinteren bruger han foran skærmene. Boligen er møbleret, så det virtuelle liv kan udfolde sig så effektivt som muligt: to skærme på en gang. Lejligheden ligger på 2. sal og er i et plan. Når man går ind ad hoveddøren, kommer man lige ind i stuen, som er et stort rektangulært areal med vinduer mod vandet til hele den ene side og et stort spejlskab til den anden. Hvor man kommer ind, er rummet snævret ind, fordi det åbne køkken tager plads til højre for yderdøren. Køkkenet er del af stuen, idet køkkenskabene danner en art halv skillevej. Man kan sidde ved spisebordet og kigge ind mellem overskabe og underskabe på køkkenet til den ene side og ud i resten af stuen, hvor sofaarrangement og tv befinder sig til den anden side. Der er også en altan med havudsigt, et soveværelse, et badeværelse og så kontoret. Mange boliger er møbleret efter samme matrice, de væsentligste elementer er skærmene og udsigten.

“Fotograferer vores hjem? Det må du gerne ... men vent lidt. Jeg købte et nyt, digitalt kamera for et par dage siden. Jeg tager lige nogle billeder til dig.” Manden i huset fandt fotografiapparatet frem, gennemfotograferede huset og tilbød at maile fotografierne. Fotografiapparat som computer, tv og telefon er en integreret del af hverdagen i de sønderborgensiske hjem. De fleste bruger den slags accessories i deres hverdag, ligesom børnene også spiller computerspil. Adspurgt om børnene leger på den stille vej svarede førstegenerationsbeboeren nej. Da hun havde børn, legede de dagen og aftenen lang derude, og man kunne altid høre dem spille bold og råbe til hinanden. Hun undrede sig tit

over stilheden derude. Andengenerationsbeboerne svarede ja. Børnene leger meget på vejen, men de aftaler også via mobiltelefonen at mødes hjemme hos hinanden, desuden spiller de computerspil og ser tv.

I både Frederikssund og Sønderborg er de virtuelle strømme del af hverdagen, arbejdsmæssigt som rekreativt, for børn som for voksne. Herigennem integreres det globale i det lokale, verden med hjemmet. Samtidig med, at de virtuelle rum er blevet centrale, er transparensen, de poly-sociale rum og inddragelsen af omgivelsen i rummene blevet vigtig for de fysiske rum. Tingene har ændret rolle fra traditionsbærere til brugsgenstande, de er blevet udskiftelige. Hvor genstande sorteres hårdt ved havelågen, passerer de virtuelle elementer mere uhindret ind i hjemmene. Der ser altså ud til at foregå en bevægelse fra fysisk tilstedeværelse og afgrænsninger (blivende ting, mure, vægge) mod virtuelle strømme og transparens (computer, tv, telefon og vinduer, store flydende rum og åbninger mod boligens omgivelse). Denne forskydning fra det konkrete til det transparente har indflydelse på forholdet mellem hjem og omgivelse, den er et vilkår for de nye naboskaber, idet passagen ind og ud af hjemmene er blevet friere, især i Sønderborg. Før i tiden sås konerne, fordi flere var hjemme at passe børn. Nu ses mænd og koner og børn efter arbejde, skole og fritidsordninger, på Café 5, til spontant arrangerede reste-, pizza- eller middagsselskaber og til vejens fødselsdage, fester og andre større begivenheder.

Det lokale i det globale i det lokale

Disse voksende sociale naboskaber er betinget af en afmaterialiseringsæstetik i den materielle omverden af ting, virtuelle strømme og boliger. Det er også en social form, der betjener sig af denne transparente stil. Det sociale fællesskab skabes i ønsket om at vende sig udad, mod omgivelsen, men etablerer også en usynlig mur. Det større kvartersfællesskab lukker døren op til det mindre hjemsfællesskab, og lukker dermed døre til endnu større fællesskaber. I Frederikssund udgør komplekset en ramme, der forstærkes af klubber, foreninger og motionsinteresser, i Sønderborg er det vejens samlende effekt, der alene danner ramme.

I store dele af samfundsvidenskabernes forståelse af globalisering er vi koblet op, del af et globalt netværk, der betyder, at vi kan vælge, hvem vi vil indgå i relationer med, alt efter hvem vi identificerer os med.¹¹ Det fysiske rum spiller i dag en mindre rolle, mens fortidens sociale relationer var determineret af de nære omgivelser. Denne samfundsanalyse peger på en anden (men parallel) tendens, end den, der viser sig i nærværende materiale: Det nære fællesskab, betinget af det fysiske rum, man bor i, tæller, naboen er ens ven.¹² En *revitalisering* af det lokale er i svang,¹³ og vekselvirkningen mellem globale og lokale kræfter betyder, at det lokale får vægt i de to kvarterer. Kulturgeografen Doreen Massey (1995) skriver i mere generelle vendinger om den relationelle karakter af det lokale og globale og understreger, at det altid har været sådan. Det er et sympatisk synspunkt, men den viden, det antropologiske perspektiv

kan bidrage med angår, at det måske nok "altid" har været sådan, men på meget forskellige måder og under vidt forskellige betingelser. Med andre ord kan den antropologiske analyse bidrage med at udsige noget om, hvorledes dette relationelle tager sig ud netop nu og her. Her er intentionen at tænke specifikke lokal-global-relationer gennem andre optikker end de gængse lokal-global-teorier, for gennem mere traditionelle antropologiske analyser (der som udgangspunkt implicerer relationen mellem det globale og det lokale, også uden at det er det eksplicitte emne) at nå frem til en betragtningsmåde, der forstår de to skalaer som i vekselvirkning.

Den lokale forankring i kvarteret findes midt i globaliserende strømme og er del af disse strømme. Computer og tv, men også rejsesouvenirs, venner, arbejde i udlandet og mønstre for indretning og udformning af hjem og bolig vidner om det globales tilstedeværelse midt i de intime og private hjem og har været medvirkende til dannelsen af lokale nabofællesskaber. Den lokale fællesskabsorientering sker gennem nye transparente vilkår, påvirket af det globale i form af bl.a. virtuelle strømme, boligernes større transparens og konsum-samfundets displays. Zygmunt Bauman skriver i sin meget populære bog *Fællesskab* (2001), i kapitlet om ghettoer (om "frivillige ghettoer" som "sande ghettoer" (Bauman 2001:117) i.e. riges kvarterer som fattiges ditto), at sådanne fællesskaber opstår, fordi staten har fejlet; hvor der ikke er nogen overordnet instans at referere til, søger mennesker tryghed andre steder:

Hvor staten har fejlet, kan fællesskabet, det *lokale* fællesskab, det fysisk håndgribelige, "materielle" fællesskab, et fællesskab konkretiseret ved et *territorium* beboet af dets medlemmer og ingen andre (ingen, der "ikke hører til"), måske formidle den "trygheds"-følelse, som den større verden tilsyneladende gør alt for at tilintetgøre (Bauman 2001:113). [kursiv, citationstegn, Baumans egne].

Denne passus angår "frivillige ghettoer" og "elitens ghettoer", som Bauman udtrykker det, og må altså inkludere "gated communities". Baumann påpeger som Low væsentligheden af figuren "frygt for omverdenen-tryghed i kvarteret". Denne figurs betydning i de to kvarterer eller "territorier" er det ikke muligt at eftervise gennem mit materiale. Hobsbawn & Rangers gamle øjenåbner, *The Invention of Tradition* (1984) kan belyse et andet aspekt af disse fællesskaber, nemlig det bevidste blik udefra på sig selv som en, der er med til at konstruere eller endog opfinde fællesskab. Dette blik talte en del af beboerne om; de er sig meget bevidst, at de er med til at etablere nye samværsformer. Til Baumans dysforiske samfundsanalyse og Hobsbawn & Rangers afslørende blik på de opfundne, fællesskabsetablerende traditioner kan der føjes et tredje aspekt, nemlig det euforiske blik på kultur og fællesskab, der kan findes i antropologen Kirsten Hastrups udgangsreplik til bogen *Kultur. Det fleksible fællesskab* (2004b):

Gennem en række forskellige belysninger af fænomenet og begrebet kultur har jeg villet vise, at kultur ikke nødvendigvis fører til traditionisme og epistemologisk lukning, men nok så meget til innovation og kreativitet. I mit perspektiv ligger kulturens værdi ikke så meget i dens tilbud om forankring som i det tilhørende tilbud om fleksibilitet. Det sociale menneske, vi mødte i prologen, tilhører et fleksibelt fællesskab (Hastrup 2004:184).

Det intim-private, der før var hjemmenes registre, flyder i små portioner ud over hjemmets kant, ud i den nære omgivelse, der dannes hjemlighed i kvarteret. De store panoramavinduer er del af det: her skal vi ikke skjule noget for hinanden, for her kender vi hinanden godt, og i kvartererne er omgangsformen gelassen, netop fordi vi jo kender hinanden. Især i Sønderborg er denne figur tydelig, måske fordi de ikke har haft tid nok endnu i Frederikssund, således udtrykker de fleste frederikssundere ønske om et tættere naboskab. Kvarteret kommer ind i hjemmene og hjemmene flyder ud på gade og i kompleks. Der inkluderes mere i hjemmene: naboer. Og der ekskluderes mere fra kvartererne, for naboer fylder godt.

I denne bevægelse hen imod hjemliggørelse af kvartererne sker der noget med såvel det repræsentative aspekt i hjemmene som det offentlige aspekt i kvartererne.

Hjem har traditionelt kunnet opdeles i private og repræsentative områder (jf. Elias 1983; Löfgren 2003; Raahauge 2007b); de private værelser tæller soveværelser, børneværelser, badeværelser og traditionelt også køkken, og de repræsentative består af stuer og gæstetoilet og efterhånden også køkken. Hvor der er to etager, er privaten som oftest på første sal.¹⁴ Denne opdeling er ikke forsvundet, men under forandring, den er ved at blive forladt til fordel for en poly-funktionel og dermed poly-social organisering (se Raahauge 2007a) blandt andet som følge af, at naboerne kender hinanden så godt og kan dumpe ind hos hinanden på uformel vis. 1800-tallets opdelt borgerhjem (jf. Löfgren 2003), har haft stor indflydelse indtil for få år siden, men er under afvikling og afløses af sin modsætning, samling af funktioner i et poly-socialt rum.

Hjem over for kvarter fremstilles ofte som privat rum over for offentligt rum. Også denne opdeling er under forandring, måske endog opblødning, nu hvor hjemmene i en "light" udgave også findes ude på vejen, i Café 5, fx, og i komplekset, hvor gårdrummet har sin "grillstue".

Det offentlige ved kvarteret forsvinder ikke, men bliver overskyullet af det private, her er en dobbelthed af offentlig og privat: her er para-privathed. Ligeledes findes det repræsentative i hjemmene, men det undermineres af det private. Der gives i stedet plads for en *repræsentativ privathed*, hvor privatlivet leves, men med indbygget accept af blikket udefra. Der er en principiel præsentabilitet i hjemmenes private sfære (jf. Raahauge 2007b:191), som nødvendiggøres af blandt andet naboens naturlige tilstedeværelse indenfor. Alle

kroge kan principielt betragtes af andre end boligens beboere; dette metablik på hjemmet som åbent for andres blikke omdefinerer hjem, privatliv og repræsentation, foruden offentlighed, ligesom de fællesskabsorienterede kvarterer gør det, men det får ikke disse figurer til at forsvinde – måske snarere tvært imod.

Globale strømme flyder ind i lokale hjem og sætter dem i en flydende ramme snarere end at gøre dem flydende, i al fald hvad angår naboskaber. Det lokale og det globale finder sammen i hjemmene og i de udvidede hjem, når nabo-skab bliver til venskab. I denne sociokulturelle gating behøves ingen mure. Det er det sociale kit, der skaber fællesskab og usynlige filtre.

Det sociale, det kulturelle og materialiteterne

Boligernes forskelsnedbrydende og transparensorienterede tendens virker sammen med bevægelsen mod fællesskab; de isolerede, private boliger bliver i højere grad dele af et socialt netværk. Tendensen mod her-og-nu-forhold til boligens ting virker i samme retning som tendensen væk fra slægt og hen imod naboer og venner som nærmeste sociale relation i hverdagen. Desuden fylder de virtuelle strømme, især computer, tv og telefon, stadigt mere i boligerne og i beboernes daglige liv. Denne bevægelse hen imod større global opkobling bliver for flere af beboerne fulgt af et ønske om en lokal indfældning, gerne i nabolaget.

Ting, bolig og virtuelle strømme, disse tre materialitets-aspekter og de forskydninger, der kommer til udtryk her, relaterer sig således til fænomenet *usynlig gating*. Hvor der sker forandringer hen imod det mere individualiserede, displayorienterede (boliger), konsumerende (ting), globaliserede (bl.a. virtuelle strømme), sker der også modbevægelser som kvarterets organisering af et lille fællesskab i den større by: her kastes et anker midt i den foranderlige, hastige omverden, men ankeret er skabt på det nyes transparente præmisser.

I de to kvarterers usynligt gatede communities søger beboerne at nå ud over hjemmets vægge og hække, og i denne udadrettethed etablerer de fællesskaber, der hænger sammen også spatialt. Fællesskabet virker som en celle med usynlige filtre, der gennemskyldes af globale strømme. Her er en dobbelthed af offentlig-privat/intim-repræsentativ og af det superglobale og det hyperintime. Hvor gamle filtre forsvinder, opstår der nye, og samtidig med, at disse filtre kan virke som bolværk mod de globale strømme, er de også skabt af disse strømme.

Noter

Tak til Realdania for gennem Center for Bolig og Velfærd – Realdaniaforskning at have finansieret dette forskningsprojekt.

Tak til de mange beboere, der har medvirket til, hjulpet og perspektiveret arbejdet. De er naturligvis alle anonyme.

1. Denne artikel bygger på interviews og kortere feltarbejder i to danske boligkvarterer. Den her beskrevne tendens har jeg dog også fundet i to af de tre kvarterer, jeg undersøgte under et længerevarende feltarbejde i velhaverkvarterer i Århus i forbindelse med min ph.d.-afhandling (Raahauge 2007b). De to århusianske boligkvarterer Fedet og (især) Stationsgadekvarteret har udpræget sociale naboformer (og er under udvikling mod endnu mere sociale former), mens det tredje af de undersøgte kvarterer, Skåde Bakker, har præg af diskrete omgangsformer (dette nabolag har ikke ændret sig meget over de senere år). Disse udpegninger af kvarterernes sociokulturelle former, og deres stasis og forandring, bygger på beboerudsagn.

2. Eftersom "fællesskab" er et centralt og mangetydigt begreb i samfundsvidenskaberne, må jeg understrege, at jeg ikke søger at videreudvikle begrebet eller sætte en diskussion mellem forskellige teoretiske positioner. Jeg har heller ikke nogen intention om at generalisere ud fra mine få og spredte cases, de to nærværende og de tre i Århus (Ibid.).

3. Den "topografiske vending" (Hastrup 2004a; Bachmann-Medick 2006), der finder sted i kulturvidenskaberne i disse år, har givet anledning til mange og frugtbare diskussioner af rum og materialitet, om bl.a. sted/rum (Low & Lawrence-Zuñiga (eds) 2003), sted/ikke-sted (Augé 1995), medier (Meyrowitz 1985), hukommelse og politik (Boyarin (ed) 1994), fænomenologiske stedsoplevelser (Basso & Feld 1996; Weiner 1991), byen (Careri 2002), grænser (Stjernfelt & Troelsen 1992) og hastighed (Virilio 1993[1973], 2000, 2001[1977]). Det har været hensigten ikke at inddrage for mange af disse diskussioner eksplicit, for i stedet at give plads til beskrivelser af de to kvarterer. Flere af disse teoretiske overvejelser har jeg dog diskuteret andetsteds (fx Raahauge 2007b).

4. Intim lapper i denne sammenhæng ind over privat. Det intime-private omfatter hjemmets rutineprægede og gentagelsesorienterede sfære for at understrege, at hjemmet ikke blot er privat over for offentligt, som den traditionelle dikotomi stiller det op med udgangspunkt i byens offentlighed, der for tiden afløses af forskellige privatiseringer (af merkantil karakter såvel som person- eller særlig gruppeorienterede). Hjemmet er i forhold til dette at forstå som radikalt privat: intimt. Hjemmet angår desuden såvel offentligt (by, kvarter) over for privat-intimt (hjem) som det privat-intime (beboernes dagligliv) over for det repræsentative (gæster som del af dette dagligliv).

5. Skønt mindre er disse feltarbejder, som alle andre etnografiske feltarbejder, præget af en vis "kastethed" ud i en felt, der kommer til at betinge store dele af undersøgelsen. Feltarbejde er med andre ord fænomenologisk betinget. Det har for nogle antropologer betydet, at fænomenologien er blevet et uomgængeligt teoretisk redskab til at forstå den pågældende felt (jeg ekstrapolerer her: det er min fortolkning, at det er det, der har gjort fænomenologien så populær i antropologien i disse år). For mit vedkommende har konsekvensen været den modsatte: netop på grund af den fænomenologiske væren i verden, feltarbejdet implicerer, er det analytiske arbejde, der foregår før, sideløbende med og efter nødvendigvis af fremmedgørende, generaliserende karakter, snarere end fænomenologisk.

6. De to antropologer Inger Sjørlev og Mark Vacher og jeg selv delte spørgeguide, idet vi udgjorde det større forskningsprojekt "Bolit i tid og rum" og ville skabe mulighed for sammenlægning.

7. Tak til antropologen Michael Harbsmeier, der har anvendt "merværdi" på denne omvendte måde.

8. Lévi-Strauss' universaliserende pointe, at huset har en stabiliserende effekt på ustabile alliancer (huset agerer "transfixer"), har jeg fundet det produktivt at tænke temaet hus gennem i flere sammenhænge. Derimod må jeg tage afstand fra den hos Lévi-Strauss indbyggede idé om, at det giver mening at oprette den universelle kategori "hussamfund" om de samfund, der i hans evolutionistiske klassifikation ikke længere er baseret på slægt, men endnu ikke på industri.

9. I artiklen "In and out of the House" søger jeg at udfolde dette aspekt af feltarbejdet: filtreringen af ting ind og ud af det stadigt mere transparente hus. Der viste sig to regler: "Kommer en ny ting ind i huset, skal noget gammelt ud", og "De ting, der kommer ind, skal bruges" (Raahauge 2007a).

10. Matter out of place, det begreb, antropologen Mary Douglas indførte i 1966 er efterhånden blevet et almindeligt redskab i antropologiske værktøjskasser. Douglas brugte det i forbindelse med sin analyse af kategorien skidt ("dirt"), og hun argumenterer for, at dirt er matter out of place i den forstand, at det er biproduktet af et system. De ordnede systemer har i sig et indbygget element af overtrædelse. "Where there is dirt there is system" (Douglas 1966:35).

11. I et interview med litteraten Nils Gunder Hansen om bl.a. dette fænomen i forhold til antropologi, kritik og kulturbegreber, beskriver han tendensen således: "Der er et bestemt eksempel, der går igen i diskussionen. Det er, at en universitetslektor fra København og en fisker fra Hanstholm ikke har meget at snakke om. Det er to radikalt forskellige verdener. Så siger man, at lektoren har meget mere til fælles med sin kollega fra Ildlandet. Og så tænker jeg, at det kan ikke passe. Det er da rigtigt, at hvis du tager til en konference, kan du have det hyggeligt med nogle udenlandske kolleger, fordi vi har en faglig fællesmængde, der binder os sammen, men spørgsmålet er, hvor meget du har at snakke med dem om, hvis du kommer ned under det niveau. For de kommer fra en anden referenceramme". Og senere: "Ville antropologen på forhånd være solidarisk med det kosmopolitiske udsagn?" (Raahauge 1999:155), Hansen er tilbøjelig til at mene "ja".

12. Nærværende undersøgelse peger altså ikke i retning af det kosmopolitiske udsagn, som antropologer ellers skulle være solidariske med i følge Hansen (se tidligere note), derimod peger den på, at den lokale og den globale sfære er aspekter af samme verden.

13. Geograferne Ash Amin og Nigel Thrift har skrevet den interessante bog "Cities. Reimagining the Urban" (2002), der medtænker såvel nyere arkitektur og arkitekturteori, fx Lynn og Vidler, som klassisk samfundsteori, fx Tönnies og Benjamin, i sit generaliserende overblik over byer. Flere af dens overvejelser kunne være relevante i denne sammenhæng, fx forhold mellem flow og stasis, nærhed og distance som parametre, der influerer på lokaliseringer af det globale. Når et sådant værk kun inkorporeres notevis, er det, fordi intentionen er at give indsigt i to små cases snarere end overblik over det generelle bybillede.

14. Dette forhold mellem spatial organisering og sociokulturel tilskrivning af repræsentation og privathed i hjem har jeg behandlet mere udførligt i forbindelse med min afhandling om Århus (ibid.), her har jeg bl.a. inddraget eksempler med samme fokus, men i forskellige kontekster. Således inddrog jeg bl.a. sociologen Norbert Elias' analyse af hofkultur under solkongen og de adelige paladssers firefoldige opdeling i afdelinger til privatliv og repræsentation (Elias 1983) og etnologen Orvar Löfgrens artikel om svenske hjem under oscarismen (den svenske pendent til viktorianismen), hvor hjemmet blev strikt opdelt i private zoner og repræsentative (Löfgren 2003). I Århus var disse opdelinger i privat og repræsentativ særdeles tilstedeværende, men også under forandring. Alt dette ligger til grund også for nærværende undersøgelse.

Litteratur

Amin, Ash & Nigel Thrift 2002: *Cities. Reimagining the Urban*. Cambridge: Polity Press.

Anderson, Benedict 1985[1983]: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso.

Augé, Marc 1995[1992]: *Non-Places - Introduction to an Anthropology of Supermodernity*. London & New York: Verso.

Bachmann-Medick, Doris 2006: *Cultural Turns. Neuorientierungen in den Kulturwissenschaften*. Rowohlt's enzyklopädie, herausgegeben von Burghard König. Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag.

Basso & Feld (reds.) 1996: *Senses of Place*. School of American Research Advanced Seminar Series. Santa Fe, New Mexico: Sar Press.

Bauman, Zygmunt 2002: *Fællesskab. En søgen efter trykthed i en usikker verden*. København: Hans Reitzels Forlag.

- Boyarin, Jonathan (red.) 1994: *Remapping Memory. The Politics of TimeSpace*. Minneapolis & London: University of Minnesota Press.
- Careri, Francesco 2002: *Walkscapes. El andar como practica estética/Walking as an Aesthetic Practice*. Land&ScapeSeries. Barcelona: GG/Editorial Gustavo Gili.
- Carsten, Janet & Stephen Hugh-Jones: 1995: "Introduction", pp. 1-47 in: Janet Carsten & Stephen Hugh-Jones (eds.) *About the House. Lévi-Strauss and Beyond*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Douglas, Mary 1966: "Secular Defilement", Chapter 2, pp.29-41 in: *Purity and Danger. An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*. London, Boston and Henley: Routledge & Keegan Paul.
- Elias, Norbert 1983[1969]: "Wohnstrukturen als Anzeiger gesellschaftlicher Strukturen", pp. 68-102, Kapitel III in: *Die Höfische Gesellschaft. Untersuchungen zur Soziologie des Königtums und der höfischen Aristokratie*. Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft 423. Frankfurt am Main: Suhrkamp Taschenbuch Verlag.
- Fink, Hans: 1992: "Om grænsers måde at være grænser på", pp. 9-31 in: *Grænser*. Kulturstudier 15. Center for Kulturforskning. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Hastrup, Kirsten 2004a: "Introduktion – Antropologiens vendinger", pp. 9-31 in: *Viden om verden. En grundbog i antropologisk analyse* (Kirsten Hastrup (red.)). København: Hans Reitzels Forlag.
- Hastrup, Kirsten 2004b: *Kultur – Det fleksible Fællesskab*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Hobsbawm, Eric & Terence Ranger 1984: *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lévi-Strauss, Claude 1983[1979]: *The Way of the Masks*. Seattle: University of Washington Press.
- Low, Setha M. 2003: "The Edge and the Center: Gated Communities and the Discourse of Urban Fear", pp. 387-408 in: Setha M. Low & Denise Lawrence de Zuñiga (red.): *The Anthropology of Place and Space – Locating Culture*. Blackwell Readers in Anthropology 4. Oxford: Blackwell Publishing.
- Low, Setha M. & Denise Lawrence de Zuñiga (red.) 2003: *The Anthropology of Place and Space – Locating Culture*. Blackwell Readers in Anthropology 4. Oxford: Blackwell Publishing.
- Löfgren, Orvar 2003[1984]: "The Sweetness of Home: Class, culture and family life in Sweden", pp. 142-160 in: *The Anthropology of Place and Space – Locating Culture*. (Setha M. Low & Denise Lawrence de Zuñiga (red.)) Blackwell Readers in Anthropology 4. Oxford: Blackwell Publishing.
- Massey, Doreen & Pat Jess 1995: *A Place in the World? Places, Cultures and Globalization*. The Open University. Oxford: Oxford University Press.
- Meyrowitz, Joshua 1985: *No sense of Place. The Impact of Electronic Media on Social Behaviour*. New York & Oxford: Oxford University Press.
- Raahauge, Kirsten Marie 1999: "Cool Teori og romantisk civilisationskritik. Interview med Nils Gunder Hansen", pp. 141-161 in: *Overgang. Tidsskriftet Antropologi* 40.
- Raahauge, Kirsten Marie 2007a: "In and out of the house. Filters, Movements, and Stasis. Housing hau in Sønderborg and Frederikssund", in *Knowledge, Technology, and Policy*, Springer Journal 20(4) (ed. Ilpo Koskinen).
- Raahauge, Kirsten Marie 2007b: *Landskabet, byen og huset. En Århusantropologi fra Fedet og Skåde Bakker*. Statens Byggeforskningsinstitut (in press). Se også: <http://www.aod.aau.dk/forskning/publikationer/2006.htm>

- Stjernfelt, Frederik & Anders Troelsen (red.) 1992: *Grænser*. Kulturstudier 15. Center for Kulturforskning. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Virilio, Paul 1993 [1976]: "Véhiculaire", pp. 243-273 in: *L'insécurité du territoire*. Paris: Éditions Galilée.
- Virilio, Paul 2000: *A Landscape of Events*. Cambridge, Massachusetts & London, England: The MIT Press.
- Virilio, Paul 2001 [1977]: *Hastighed og Politik*. Frederiksberg: Introite! Publishers.
- Weiner, James F. 1991: *The Empty Place. Poetry, Space, and Being among the Foi of Papua New Guinea*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.